

Nieuw licht op Zwarte Piet

Een kunsthistorisch antwoord op de vraag naar de herkomst van Zwarte Piet

*Eugenie Boer-Dirks**

Inleiding

Geen Nederlander of hij heeft in zijn jeugd met twee bijzondere figuren kennis gemaakt: Sinterklaas en Zwarte Piet. Na de jaren van onschuld leert eenieder dat hun verschijning een verkleedpartij betreft, een jaarlijks spel. De waarlijk geïnteresseerde leert bovendien dat dit jaarlijkse spel op eeuwenoude tradities gebaseerd is.

De viering van een feest ter ere van de heilige Nicolaas is niet een uitsluitend Nederlandse aangelegenheid. Grote delen van West-Europa hebben het Sint-Nicolaasfeest gekend of kennen het in de een of andere vorm nog steeds. De vieringen verschillen per land en kennen per land weer streekgebonden varianten. Frankrijk heeft Père Fouettard. In de Duitssprekende gebieden ging een gevarieerde troep figuren met de heilige op stap, onder een veelheid aan namen: Ruprecht, der Schwarze, Bartel, Semper, Grampus, Hans Muff, enz. De een had een zwartgemaakt gezicht, weer een ander droeg een masker. Veelal waren deze zich wild gedragende begeleiders met behulp van dierenvellen, omhulsels van stro of lompen afschrikwekkend uitgedost. De stokken of kettingen waar ze mee zwaaiden, maakten dat er nog meer dreiging van hen uitging. Dergelijke figuren waren in het verleden in sommige delen van Nederland evenmin onbekend in de omgeving van Sint-Nicolaas. Op de Waddeneilanden fungeren ze nog steeds. Toch is in ons land het algemeen bekende beeld van de begeleider van de goedheiligman de zwarte page in zijn kleurrijke kostuum: Zwarte Piet.

Aan het typerende voorkomen van luxepage wordt in de theorieën over Zwarte Piet nauwelijks aandacht besteed. Bovendien is er nog een probleem: in de bestaande theorieën wordt steeds uitgegaan van een eeuwenoude herkomst van de knecht van Sint-Nicolaas. In dat geval mag aangenomen worden dat zijn bestaan sporen heeft nagelaten, in geschrift en in beeld. Dat lijkt echter niet het geval. Een speurtocht in teksten en beeldmateriaal van velerlei aard (van Nederlandse bodem, op het thema Sint-Nicolaas) leverde tot aan de negentiende eeuw geen verwijzing naar Zwarte Piet op.

Ik wil in het volgende aantonen dat deze Zwarte Piet onafhankelijk van de hiervoor genoemde begeleiders ontstaan is. Zijn specifieke uiterlijk van zwarte page gaf mijn onderzoek richting. Het is in de beeldende kunst dat ik de oorsprong van deze knecht zou willen leggen.

Deel I van dit artikel geeft in het kort de ontwikkeling van de bestaande opvattingen over de herkomst van de knechtfiguur weer. Deel II bevat het verslag van

mijn onderzoek naar de verschijningsvorm van Zwarte Piet in de afgelopen eeuwen. In deel III wordt het ontstaan van Zwarte Piet in verband gebracht met de schilderkunst.

I. Enkele theorieën over de herkomst van Zwarte Piet

De eerste Nederlandse studie naar de achtergronden van het Sinterklaasfeest werd in 1831 geschreven door de Leidse hoogleraar W.A. van Hengel. De auteur brengt de traditionele gebruiken in verband met de legenden over de heilige Nicolaas. Van Hengel, die naar zijn idee het feest uitputtend onderzocht heeft¹, noemt in zijn beschrijving ervan slechts Sint-Nicolaas zelf. Van een bijfiguur, in welke hoedanigheid ook, rept de schrijver niet.

Mythologie en volkskunde

In de negentiende eeuw ontstonden in Duitsland, in de kring van volkskundigen en mythologen, nieuwe opvattingen aangaande de herkomst van traditionele volksfeesten en volksgebruiken. Jacob Grimm veronderstelde in de jaren '30 dat die herkomst in het eigen Duitse verleden gezocht moest worden: heidense rituelen hadden ten tijde van de kerstening een nieuwe, christelijke inhoud gekregen. Ook het feest ter ere van de heilige Nicolaas hield, volgens aanhangers van Grimm, verband met oude Germaanse festiviteiten, met name uit de Wodancultus. Sint-Nicolaas was de opvolger van de taboe verklaarde Wodan, en zijn knecht één van diens trawanten.

In ons land verscheen in 1863 een op de Duitse volkskundigen geïnspireerde studie over Sint-Nicolaas en zijn feest. Achter de gestalte van Sint-Nicolaas zag de schrijver, de taalkundige Eelco Verwijs, meerdere Germaanse godheden schuil gaan. Over Zwarte Piet doet Verwijs geen duidelijke uitspraken. Hij merkt op dat de knecht van Sint-Nicolaas hem aan de gezelschap van Wodan doet denken en daar blijft het bij². Pas later in de eeuw wordt aan de figuur van de begeleider meer aandacht besteed. Brom citeert met instemming de Duitse *Kirchenlexicon* van Hergenröther-Kanleu: "(...) zijn [Sint-Nicolaas'] gewone volgeling (...) zal wel in werkelijkheid een bespottig verbeelden van den oud-heidenschen Wodan (...)", en: "Men verzaakte de afgoden en hiet ze duivels (...)"³. Opmerkelijk is de verschuiving die hier plaats vindt: de bijfiguur van Sint-Nicolaas valt niet langer samen met een (vergelijkbaar) personage uit de *omgeving* van Wodan, maar vertegenwoordigt een afsplitsing van die godheid zelf. In deze interpretatie is er met de betekenis van de figuur van Zwarte Piet meer aan de hand, hij is niet slechts de transformatie van een concrete, Germaanse figuur. Als metafoor voor het overwonnen heidense geloof is zijn betekenis aanmerkelijk diepgaander.

Katholiek verzet

Niet alle katholieken waren even ingenomen met het geringe aandeel dat volgens de visie van de Duitse mythologen voor de christelijke ontwikkeling van het Sinterklaasfeest overbleef. In 1931 verscheen de omvangrijke studie van de Duitser Karl Meisen: *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*. Meisen verwierp de my-

thologische school en wilde van Germaanse trekken in Sint-Nicolaas noch in diens begeleider iets weten. Voor de knecht van de heilige had hij een andere voorloper op het oog: de duivel⁴. Het afschrikwekkende uiterlijk pleitte daarvoor, evenals het razen en tieren. En met het gegeven dat de duivel allerlei gestalten kon aannemen, ook die van dieren, viel ook voldoende het voorkomen van die vreemdsoortige begeleiders van de heilige te verklaren die er in de Duitssprekende gebieden voorkomen. Een bevestiging te meer voor zijn stellingname zag Meisen in de vaak 'duivelse' naamgeving van die schrikfiguren: Beëlzebub, Peltzenbock of der Schwarze. Op de zwarte knecht zoals wij die in Nederland kennen, achtte Meisen de duivelse herkomst onverkort van toepassing.

Met Meisens duivel gebeurde hetzelfde als daarvoor met de gezelschap van Wodan of de Wodan-afplitsing was gebeurd: men liet hem zonder meer samenvallen met de Nederlandse knecht van Sint-Nicolaas: het hele peloton van Duitse schrikgestalten werd geacht het pakje van Zwarte Piet te passen.

Hiermee zijn de twee meest uitgewerkte theorieën weergegeven. Een versmelting ervan vinden we terug in de huidige opvattingen over de zwarte knecht⁵.

In 1871 heeft J. ter Gouw Spanje als zogenaamd land van herkomst van Sint-Nicolaas in verband gebracht met "(...) den handel der 16e eeuw (...) toen Spanje voor de Nederlanders nog bijna 't eindje van de wereld was, en hun schepen er de fijnste kostbaarheden en keurigste lekkernijen haalden"⁶. Rita Ghesquiere gaat in haar recent verschenen werk een stapje verder: zij laat ook de Moorse knecht uit Spanje komen. Daarmee geeft de schrijfster aan oog te hebben voor het typische uiterlijk van Zwarte Piet. De opmerking blijft echter in de lucht hangen; een confrontatie met de ook door deze auteur aangehangen mythologisch/christelijke herkomst van de zwarte knecht blijft achterwege⁷.

II. Het beeld van Sint-Nicolaas en Zwarte Piet

Religieuze kunst

Manuscripten vormen in Nederland de vroegste vindplaatsen voor afbeeldingen van de heilige Nicolaas, waarvoor de datering met vrij grote zekerheid aan te geven is. Een Oostnederlands manuscript uit ongeveer 1470 heeft binnenin de initiaal O een attribootloze Sint-Nicolaas⁸. In een Noordnederlands getijdenboek uit ongeveer 1498 staat de heilige, zwaar verguld, met de drie jongens in de tobbe⁹.

De heilige bisschop is op vele andere plaatsen aan te treffen. Een oude en interessante, geschilderde voorstelling op groot formaat uit (waarschijnlijk) de vijftiende eeuw, biedt de Walburgiskerk in Zutphen. Op een van de pilaren staat een heilige bisschop, naar aangenomen wordt: Nicolaas¹⁰. Twee engeltjes houden hem de mijter boven het hoofd, zelf bedwingt hij een duivel onder zijn voet. Het duivel-tje, dat blank van huid is, draagt als een hond een ketting om zijn hals; de heilige houdt het uiteinde van de ketting vast. Niet duidelijk is op welke legende de aanwezigheid van de duivel teruggaat. In ieder geval houdt zij verband met de duivelbezwerende kwaliteiten die de heilige Nicolaas toegedicht werden. De handeling van het opzetten van de mijter komt uit een oosterse legende. Wordt door

een dergelijke voorstelling de mening van Meisen over de herkomst van Zwarte Piet bevestigd? Daar zou misschien iets voor te zeggen zijn als de geketende duivel exclusief bij Sint-Nicolaas gehoord had. Maar dat is niet het geval. Wat Meisen met betrekking tot de Nicolaas-iconografie schrijft: “Das ganze Mittelalter hindurch war der mit Ketten gefesselte Teufel eine beliebte Vorstellung”¹¹ is waar, maar niet alleen in verband met de heilige Nicolaas. In het getijdenboek uit 1470 staat een miniatuur van de heilige Ewout met een zwart duiveltje aan een ketting. Het tweede getijdenboek waarvan hiervoor sprake was, toont een monnik die op dezelfde wijze een grimmig kijkende, van klauwen voorziene duivel bedwingt. De beeldtraditie van Sint-Nicolaas met een duivel heeft zich in de zestiende eeuw en later in ieder geval niet voortgezet. Een geleidelijke transformatie van duivel naar Zwarte Piet kan, zoals uit het volgende zal blijken, niet worden aangetoond.

Door de beeldenstorm is aan oude religieuze kunst veel verdwenen. En het min of meer verborgen leven dat de katholieken in Noord-Nederland gedurende ruim twee eeuwen moesten leiden, kwam dit onderdeel van de kunst uiteraard niet ten goede. Toch is er nog wel op het een en ander te wijzen: op schilderijen, op bidprentjes, op paramenten en kerkelijk vaatwerk, op voorwerpen die eigendom van Nicolaasgilden waren, vinden we Sint-Nicolaas afgebeeld. De picturale traditie blijft door de eeuwen heen gehandhaafd. De heilige is in deze religieuze setting steeds als de roomse bisschop voorgesteld, al dan niet voorzien van zijn attributen en – het moet nadrukkelijk gesteld worden – altijd alleen.

Het profane feest

Wanneer precies het profane Sint-Nicolaasfeest zich ontwikkeld heeft als nevenverschijnsel van de kerkelijke viering, is niet te achterhalen. Wij kunnen alleen op basis van documenten vaststellen dat er in ieder geval vanaf de veertiende eeuw handelingen plaatsvonden op de feestdag van de heilige Nicolaas die de zuiver devotionele overstegen¹².

De zeventiende eeuw biedt een interessante en vrij uitvoerige bron van inlichtingen over het Sint-Nicolaasfeest: de protestantse bezwaarschriften tegen de heiligenverering. Met niet aflatende ijver stelden magistraten en predikanten – uiteindelijk tevergeefs gebleken – pogingen in het werk om die “Pauselyke superstitie niet in de jonge kinderen te planten maar uytteroyen”¹³. De Goudse predikant Jacobus Sceperus valt in zijn *Geschenck op geseijde St. Nicolaes Avont* (1658) pagina’s lang venijnig uit naar dat paapse feest, “immers alles is Bedroch, Leugen en Valscheyt”¹⁴. Het aardige is echter dat hij al fulminerend een prachtige beschrijving geeft van wat er op de feestdag van de heilige binnenshuis gaande was: kinderen vullen hun schoen met voer voor het paard van de goedheiligman en zingen voor het naar bed gaan nog een liedje. ’s Avonds laat verruilen de ouders haver en stro voor speelgoed en lekkers: “Appelen, Nooten, Vijgen, Rosijnen, Gelt, ghebeelde Koecken opwelcke het Beelt van Den Bisschop Nicolaus staet”. Een vader nam toen het gesneeuwd had de moeite, met een los hoefijzer in de hand het dak op te klimmen. Hij wilde zijn kinderen doen geloven dat de goedheiligman daar gelopen had. Over het paard van de goedheiligman wordt dus gesproken, over een knecht valt geen woord.

Dit huiselijke Sint-Nicolaasfeest vinden we in de zeventiende eeuw herhaaldelijk in de schilderkunst uitgebeeld. Het meest bekende voorbeeld is het schilderij van Jan Steen in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het is een levendige en gedetailleerde weergave van de eerste verrassing op de *ochtend na Sint-Nicolaas*' vermeende bezoek (afb. 1). Na Steen borduren Richard Brackenburch, Cornelis Dusart, Cornelis Troost, Hendrik Pothoven en Hubert Pieter Schouten op hetzelfde stramien voort. Ook bij hen vinden we, geschilderd of getekend, families in de huiskamer bijeen, op de ochtend na het bezoek van de goedheiligman.

Nicolaas, van wie men zich voorstelde dat hij over het dak reed, via de schoorsteen hoorde hoe het er beneden aan toging, en langs die weg ook zijn presentjes bracht maar die als het nodig was niet schroomde bestraffend op te treden, *die Sint-Nicolaas* wordt tot halverwege de achttiende eeuw wel beschreven maar nog niet afgebeeld.

De hiervoor genoemde kunstenaars hebben het *Sint-Nicolaasfeest* gestalte gegeven, maar twee uitingen van de volkskunst zijn van belang geweest voor de ontwikkeling van het beeld van Sint-Nicolaas zelf: de koekprent en de centsprent.

*Koekprenten*¹⁵

Koekprenten, of speculaasplanken zoals men tegenwoordig zegt, zijn de afgelopen eeuwen op grote schaal, met meer of minder zorg of artistieke inspiratie, vervaardigd. De "ghebeelde Koecken opwelcke het Beelt van Den Bisschop Nicolaus staet" waarover Sceperus spreekt en de koek met de hoge mijter die Steen een meisje in de hand geeft op zijn Amsterdamse Sint-Nicolaasmorgen, zullen met behulp van dergelijke mallen gemaakt zijn. In beide gevallen was blijkbaar een echte roomse bisschop in hout gesneden. Maar Sint-Nicolaas staat ook onder andere gedaanten op de planken. Men zag er kennelijk geen been in een bepaalde voorstelling opnieuw maar onder een andere naam te gebruiken, getuige een Christofoor alias Nicolaas. Het kind op de schouder van de man en de lange stok in zijn hand wijzen op Christofoor. Onder zijn voeten staat echter in grote letters (in spiegelbeeld) "SUTNIKLAS".

Wanneer de heilige op een paard zit, is de herkenning soms nog moeilijker: in plaats van een bisschopsmantel en mijter draagt hij in vele gevallen een deftig jasje met een hoed of baret. De ruiter oogt dan meer als een hoge burger of als een adellijk heer en het zijn de manden vol lekkers die hij met zich meevoert die voor de juiste identificatie zorgen (afb.2).

J.J. Schilstra geeft in zijn studie over de Nederlandse *Prenten in hout* een verklaring voor deze 'vermomming'. Kan het voorbeeld van Christofoor misschien tot gemakzucht teruggebracht worden, bij afb. 2 is volgens Schilstra iets anders aan de hand. Op een dergelijke manier vormgegeven, ontdaan van al te nadrukkelijke roomse kentekenen, kon Sint-Nicolaas ongehinderd de Reformatie doorkomen, terwijl de bakkers of de koekverkopers voor boetes gespaard bleven¹⁶. Want dat er problemen konden ontstaan, blijkt wel uit een Delftse keur uit 1607: "Verbyeden ende interdiceren voorts, van nu voortaan, gheen broot, couck, suycker, ofte andere eetwaren te vercopen, ofte te coope te stellen, hebbende 't facoen van eenige beelden ofte daer eenich beelt ofte beelden an ofte op gebacken ofte gestelt sijn"¹⁷.

Aan dit verbod bleek wel een mouw te passen. Sint-Nicolaas kon zijn traditionele roomse attributen best missen: het paard waarop hij geacht werd te rijden, was inmiddels tot een nieuw attribuut uitgegroeid. Een willekeurige ruiter kon daarom Sint-Nicolaas verbeelden¹⁸. Ook in de centsprenten zullen we dat tegenkomen.

Op de koekprenten zien we de goedheiligman – voor het eerst in de Nicolaas-iconografie – te paard weergegeven. Het is in de zeventiende eeuw een uitgemaakte zaak dat de kindervriend Nicolaas te paard zat. Dat bleek onder meer uit de vanzelfsprekendheid waarmee Sceperus erover schreef. Feit is dat het paard in de profane context een vast onderdeel van het Nicolaasbeeld is gaan uitmaken.

Centsprenten

De oudste, momenteel bekende centsprent in de Noordelijke Nederlanden van Sint-Nicolaas te paard of als kindervriend is te vinden op een centsprent van J. Kannewet uit het midden van de achttiende eeuw. De prent toont een verrassend beeld: Nicolaas als nar te paard (afb. 3). Wat heeft de potsenmaker met zijn zotskap op met Sint-Nicolaas te maken? Moeten we aannemen dat de goedheiligman er toentertijd zo uitzag in de volksopvattingen? Nee, waarschijnlijker is dat de fantasie met een dergelijke gebrekkige gelijkenis voldoende uit de voeten kon. Het voorstellingsvermogen vulde aan wat ontbrak. Belangrijk was het punt van overeenkomst. De nar zat te paard en dat was nu precies de wijze waarop men zich Sint-Nicolaas in zijn rol van geschenkenbrenger voorstelde, zoals behalve uit zeventiende-eeuwse teksten ook uit de koekplanken gebleken was.

De Nicolaas van Kannewet is slechts een onderdeel van de gehele voorstelling. Meerdere oude houtblokjes, in diverse stijlen en formaten, zijn tot een wonderlijke mengelmoes samengevoegd. Kannewet koos bij de uitgave van deze prent dus een betrekkelijk eenvoudige weg: hij gebruikte bestaand materiaal nog een keer. Met deze handelwijze stond hij niet alleen. Hergebruik van oude houtblokken behoorde in de achttiende en negentiende eeuw tot de gangbare praktijk van uitgevers van centsprenten. De firma B. en S. & W. Koene (1757 tot 1830) toverde twee prachtige ruiterportretten uit de zestiende eeuw om tot sinterklazen. Een Karel V (afb. 4) en een Karel, Hertog van Orléans, uit een reeks van Europese vorstenportretten van de hand van Cornelis Anthonisz (werkzaam in Amsterdam tussen 1527 en 1553) begonnen door middel van een nieuw opschrift een tweede leven. Ook in dit geval moesten de kinderen over de nodige soepelheid van geest beschikken: wat zij te zien kregen was een rijk heer te paard, elke Sint-Nicolaasgelijkenis ontbrak, al was door middel van een likje kleur de baret van Karel V een tikje in de richting van een mijter geduwd. Kennelijk was ook hier weer het rijden op een paard de spil waar de gelijkenis om draaide.

Een prent van Broese & Comp. (vanaf 1828) lijkt dit nogmaals te bevestigen. Vier ruiters zijn erop afgebeeld: een 'Kozak of Rus', een 'Doodekop-Huzaar', een niet nader benoemde heer te paard en St. Nicolaas (afb. 5). De heilige is ook hier weer een vreemd heerschap. De jas met de tressen doet denken aan de mantel waarin Polen gewoonlijk werden afgebeeld. Er bestonden vele centsprenten waarop kinderen de diversiteit van allerlei verschijnselen werd getoond: mensensoorten, klederdrachten, beroepen, typen soldaten of soorten ruiters. We hebben hier met

een dergelijke prent (typen ruiters) te maken en het is heel waarschijnlijk dat Sint-Nicolaas in de oorspronkelijke druk een Poolse ruiter geweest is.

Bijzonder interessant is de prent die de firma de Wed. J. van Egmont in ca. 1800 uitgaf onder de titel: 'De Nieuwe Sint Nicolaas-prent' (afb. 6). Sint-Nicolaas is hier een deftig heer te paard gezeten. Een al even deftig heer, "een agtbaar burger met pruik en steek"¹⁹ staat ter linkerzijde. Wederom hebben we te maken met hergebruik van een reeds bestaand blok. Behalve de titel is een lang vers toegevoegd dat de kinderen uitlegt wat zij zien. De heer te paard stelt Sint-Nicolaas voor, dat spreekt vanzelf. De staande heer wordt zijn knecht genoemd. Het is de eerste (en ook de enige) keer dat Sint-Nicolaas op een centsprent in verband gebracht wordt met een bediende.

Op geen van deze tot zover besproken Sint-Nicolaasprenten is de heilige als roomse bisschop afgebeeld. Hij verscheen, naar het uitkwam: als nar, als vorst, als burger, en steeds als ruiter. Als echte bisschop vertoont Sint-Nicolaas zich pas in de negentiende eeuw, vermoedelijk onder invloed van Belgische centsprenten.

Kinderboekillustraties

In de achttiende eeuw kwam een bijzonder soort kinderboekje in de mode, het zogenaamde 'St. Nicolaas Geschenck', bundeltjes "aardige en het verstand opscherpende" wetenswaardigheden en verhaaltjes. De inhoud ging over alles behalve over Sint-Nicolaas maar werd dikwijls wel ingeluid met een prentje betreffende het Sint-Nicolaasfeest, zonder dat de goedheiligman overigens zelf in beeld kwam. Ook verschenen speciale almanakken; de feestdag van de heilige viel nu eenmaal gunstig voor een nieuwe almanakuitgave. De *St. Nicolaes Almanack voor het schrikkeljaar 1780* bevat een gravure van een Sint-Nicolaas te paard. De heilige draagt een mijter, de rest van zijn kleding gaat grotendeels verborgen achter de mand met geschenken (afb. 7). De precieze snit van zijn mantel blijft op het prentje in het ongewisse maar uit de houding van de man blijkt dat hier (misschien voor de eerste keer) *bewust* de kindervriend Sint-Nicolaas is uitgebeeld. Er lijkt geen gebruik gemaakt te zijn van een bestaande ruiter om deze goedheiligman te verbeelden.

Sint-Nicolaas op bezoek

Er is een heel bijzonder 'Nicolaasfeest', eind achttiende of misschien begin negentiende eeuw gemaakt (afb. 8). Een ets van Simon Krausz laat een interieur met mensen erin zien. En hier is een Sint-Nicolaasfiguur in de huiskamer aanwezig! De geschenkenbrenger bevindt zich, zonder begeleider, in het gezelschap van een boerenfamilie. Het is maar goed dat Krausz zelf zijn ets van de ondertiteling 'St. Nicolaas Avond' voorzien heeft, anders zouden we de gebogen gestalte met de lange golvende haren vanonder een soort slaapmuts waarschijnlijk niet als de goedheiligman herkend hebben. De prent wijkt sterk af van wat we hiervóór aan Sint-Nicolaasfeesten binnenshuis gezien hebben. Dat de goedheiligman op koekplanken en op centsprenten ook wel eens vreemd aangekleed verscheen, is waar. Maar dan zorgde toch de aanwezigheid van het paard voor herkenning. Bij Krausz is de opstelling van de figuren geheel anders dan we vanaf Jan Steen gewend zijn. De aanwezigheid van Sint-Nicolaas zelf én de compacte opstelling van het tafereel

maakt waarschijnlijk dat deze ‘St. Nicolaas Avond’ op een andere (beeld)traditie terug- gaat. Nicolaas’ uiterlijke verschijningsvorm op Krausz’ ets lijkt alleen verklaard te kunnen worden door buitenlandse, met name Duitse, invloed aan te nemen²⁰.

In de eerste helft van de negentiende eeuw ontstaat pas het echte Sinterklaas- spel met het bezoek aan huis waarbij de goedheiligman daadwerkelijk voor de ogen van de kinderen verschijnt, zo valt uit de literatuur op te maken. De Duitser J. Grabner, “luitenant in dienst van de Republiek”, geeft in 1792 een beschrijving van het Nederlandse Sinterklaasfeest, “het grootste feest in het geheele jaar”. Hij maakt geen melding van daadwerkelijk huisbezoek, wel betreurt hij het bijgeloof dat de kinderen wordt bijgebracht: Sint-Nicolaas zou op een klein wit paardje door de schoorsteen komen rijden om ’s nachts in het geheim zijn geschenken te brengen²¹. Ook een andere, illustere, bezoeker, die in 1847 Nederland aandeed, Hans Christian Andersen²², zwijgt erover: “de kinderen liggen de nacht te voren in koortsige afwachting” van de cadeautjes. Van Hengel sprak in zijn studie van 1831 wel over huisbezoek²³ evenals, twintig jaar later, een Nederlandse dominee die in Frederikstad in Sleeswijk-Holstein woonde en de oude Nederlandse gebruiken beschrijft: het eigenlijke middelpunt van het feest was de komst van Sint Nicolaas op de avond van de vijfde december. De heilige was “schrikverwekkend uitgedost; onder luid geraas en ketengerammel vroeg hij met doffe stem naar het gedrag der kinderen”²⁴.

Een bijzondere sint levert De Génestet in 1849. Zijn niet speciaal voor kinderen bedoelde dichtwerk geeft een uitvoerige beschrijving van een bezoek aan huis²⁵. Sint-Nicolaas verschijnt weer – nog steeds alleen – als een soort boeman die voordat hij tot geven overgaat strenge taal uitslaat. Luid gerammel van een ketting kondigde zijn komst aan. Algemeen ingeburgerd lijkt het bezoek aan huis van de goedheiligman in het midden van de negentiende eeuw dus nog niet te zijn. Het was blijkbaar in opkomst maar wanneer het wordt genoemd is er alleen van Sint-Nicolaas sprake. Het onderwerp knecht is in de genoemde teksten niet aangeroerd.

Schenkman's ‘Sint Nicolaas en zijn knecht’ en zijn voorganger

Naarmate het bezoek aan huis algemener en Sint-Nicolaas dus zichtbaarder wordt in de wereld van de mensen, neemt zijn aanwezigheid op plaatjes toe. Er verschijnen centsprenten met serie prentjes van Sint-Nicolaas in allerlei handelingen ver- wikkeld: ‘Het leven ende bedrijven van Sint Nicolaas’. Tenslotte komen er boekjes over de goedheiligman op de markt.

Vrij bekend is het boekje dat in 1850 bij de uitgever Th. G. Bom te Amsterdam verschenen is. Het ademt een voor die tijd moderne geest. Sint-Nicolaas is de hoofd- figuur, niet het kind zelf in de rol van leergierig aagje, zoals dat in oudere kinderle- ctuur vaak het geval was. De teksten zijn van de hand van Jan Schenkman, een Am- sterdamse onderwijzer. Wie de illustraties heeft gemaakt, is niet bekend (afb. 9).

De titel van het boekje is: *Sint Nicolaas en zijn knecht*. De aanwezigheid van een knecht is bijzonder, dat was pas één keer eerder, op ‘De Nieuwe Sint Nicolaas- prent’ van de Wed. J. van Egmont, vertoond. De knecht is hier echter bovendien niet zó maar een bediende, maar een donker gekleurde jongeman in een kostuum

dat de Spaanse dracht van de zestiende eeuw in de herinnering roept. Een naam heeft hij niet. Hij is vriendelijk en behulpzaam. Het is Sint-Nicolaas die een snoeper bestraffend bij zijn oor grijpt en stoute kinderen in de zak stopt die de knecht gediensstig open houdt. Het boekje is talloze malen herdrukt waarbij de steendrukken steeds wat aan de gewijzigde omstandigheden (mode van kleding en interieur, stadsbeeld) werden aangepast. De typerende stijl bleef echter lange tijd gehandhaafd; aan de succesformule wilde men blijkbaar niet tornen.

Het NBLC (Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum) in Den Haag bezit een boekje waarvan de titelpagina verloren is gegaan zodat gegevens over de auteur en de uitgever ontbreken. Met de hand is er in potlood ingeschreven: "Schenkman, J. *Sint Nicolaas en zijn Knecht*". Het is gecatalogiseerd met de datum 1850. Zowel de datum als de toeschrijving lijken mij niet juist. De inhoud komt voor het grootste gedeelte overeen met de inhoud van de hiervoor genoemde Schenkman-druk van 1850. Een belangrijk verschil evenwel is de tekenstijl. De illustraties doen ouderwets aan en zijn met de hand ingekleurd. De kleding die de figuurtjes dragen, wijst naar het midden van de eerste helft van de negentiende eeuw (afb. 10).

Het boekje is een keer opnieuw (waarschijnlijk in verkeerde volgorde) in elkaar gezet en met behulp van krantepapier geplakt. Op een krantesnipper is het cijfer 1832 te onderscheiden. Mijns inziens ontmoeten we hier de eerste 'Zwarte Piet'. Het is niet aannemelijk dat we met dit boekje Schenkman's 'oerversie' in handen hebben. Liever houd ik het op een *andere* auteur van wiens werk Schenkman dankbaar gebruik heeft gemaakt. Tenslotte lagen kwesties als auteursrecht en de eis van oorspronkelijkheid in de vorige eeuw anders dan nu.

In het NBLC-boekje ontbreken (waarschijnlijk) een aantal illustraties. Het zijn er (afgezien van de voorplaat) negen, op veertien versjes. (Ter vergelijking: de Schenkman-editie van 1850 heeft zestien plaatjes op zestien teksten). Op de bewaard gebleven plaatjes komt Zwarte Piet vier keer voor. (Op vergelijkbare plaatjes van de Schenkman-editie van 1850 zes keer). Het NBLC-boekje toont Zwarte Piet in vier verschillende situaties: lopend naast Sint-Nicolaas die te paard zit (afb. 11), zelf te paard, staande bij de goedheiligman die aan tafel zit te schrijven (afb. 12) en een keer glurend door de ramen. Zijn verschijnen hangt samen met de vermelding van de zwarte knecht in de tekst. Maar de wijze van afbeelden doet aan oudere motieven, bekend in de schilderkunst, denken. De knecht naast het paard beantwoordt aan het traditionele beeld van de zwarte page in de schilderkunst. Ook de pose naast de tafel volgt een bekende beeldtraditie. De regels: "Wat hij [Sint-Nicolaas] niet gezien heeft,/Vertelt hem zijn knecht" leveren echter iets nieuws op. Terwijl Sint-Nicolaas om de hoek van de deur kijkt, gluurt Zwarte Piet door het raam. Vanuit de traditionele bedienden-functies worden aldus nieuwe ontworpen. Dit betrekken van Zwarte Piet bij allerlei handelingen zal in de Schenkman-editie van 1850 toenemen. Ook als de tekst de zwarte knecht niet noemt, verschijnt hij daar op de bijbehorende plaatjes.

Na het midden van de negentiende eeuw verschijnen er meer kleurrijk geïllustreerde Sint-Nicolaasboekjes waarin de sint met een knecht optreedt²⁶. Maar het

duurt tot de volgende eeuw voor de náám ‘Zwarte Piet’ in beeld komt. In het anonieme *St. Nicolaas’ reis door Nederland* (1876) is sprake van ‘t Moortje’, ‘vriend Pikkie’. Bos (1890) heeft het over ‘de zwarte knecht’, Tiemersma (1895) noemt hem ‘Piet’. Andere namen die op een heidense of duivelse afkomst zouden kunnen wijzen, vallen niet.

Sints huisbezoek heeft zich doorgezet en Schenkman's boekje met de duidelijke plaatjes moet een grote hulp geweest zijn bij dat spel. De algemene bekendheid met zijn werkje blijkt uit een beschrijving uit 1883. Het uiterlijk van de “milde en vriendelijke bisschop” is niet meer dan de concretisering van Schenkman's sint-figuur, schijnt het: “En de vindingrijke burgervader maakte van karton een mijter, en, met behulp van de gastvrouw en Suze, ook een kleed en mantel, alles volmaakt naar het model, daarvan in het boekje van Schenkman gegeven, zoodat de kinderen, die de versjes van dat boekje alle van buiten kenden, en de prentjes natuurlijk duizendmalen hadden bewonderd, niet konden twifelen, of ‘ginds stond de Bisschop voor de opene deur’”²⁷. Het merkwaardige uiterlijk dat de sint in de eerste helft van de eeuw soms vertoonde en het angstaanjagende gedrag waaraan hij zich schuldig maakte, is verdwenen. Sint-Nicolaas werd geheel en al de correct geklede bisschop. En lang zou hij zijn handen niet meer vuil maken aan het hanteren van de roe. Een knecht heb je tenslotte niet voor niets²⁸.

De ontwikkeling van Zwarte Piet

Terugkijkend op wat het iconografische materiaal op het thema van Sint-Nicolaas voortgebracht heeft, is voorlopig het volgende op te merken. Tot en met het einde van de achttiende eeuw is er geen aanleiding het gezelschap van een knecht in de omgeving van de heilige te vermoeden. Teksten van velerlei aard geven hetzelfde beeld. Aanhangers noch tegenstanders van de Sint-Nicolaasvieringen hebben ook maar iets te berde gebracht dat in de richting van een vaste bijfiguur zou kunnen wijzen.

Met de centsprent van de Wed. J. van Egmont verandert de situatie. Op ‘De Nieuwe Nicolaas-prent’ lijkt voor de eerste keer een tegenspeler van Sint-Nicolaas gepresenteerd te worden: een knecht, naamloos en even welgedaan Hollands van uiterlijk als zijn heer. Het gaat hier om een bestaande prent van twee heren waaraan een nieuw etiket bevestigd is; een handelwijze die voor het eerst toegepast werd bij de nar en later nog vaker zou voorkomen. Het feit dat er twee figuren op de prent voorkomen, deed de vraag opkomen of de aanwezigheid van die tweede heer de reden was om juist van deze prent een Sint-Nicolaasprent te maken? Was met het benutten van dit voorbeeld dan eindelijk een mogelijkheid gevonden aan de ‘bestaande’ knecht van de goedheiligman gestalte te geven? Het lijkt onwaarschijnlijk, dan was er immers wel eerder gebruik gemaakt van voorbeelden met een bereden heer met een Moorsee knecht erop²⁹.

Waarschijnlijker is het dat, net als op de andere centsprenten, het *paard* de aanleiding tot de overdracht van de beelden geweest is. De tweede figuur werd op de koop toegenomen. Maar hij werd niet aan zijn lot overgelaten. Hij kreeg een eigen betekenis in de functie van bediende, waarmee een aanvaardbare combinatie

ontstaan was. Hoge, rijke heren beschikten over bedienden, over paarden en over paardenknechten.

In dat geval is met deze prent de kiem gelegd voor de notie dat de heilige Nicolaas over een knecht beschikte. Het toeval heeft dan voor het ontstaan van de knecht gezorgd. Later, in het tweede kwart van de negentiende eeuw, wordt het motief van de bediende weer opgepakt. In het onvolledige NBLC-boekje uit – wellicht – de jaren '30 van de negentiende eeuw treedt Sint-Nicolaas weer met een tweede figuur op, een exotische oosterling in bijzondere kledij. Daarna is het de populaire, steeds weer herdrukte versie van Schenkman die de donkere knecht onlosmakelijk aan de goedheiligman vastklinkt.

III. De zwarte page in de schilderkunst: het voorbeeld voor Zwarte Piet?

Ergens in de eerste helft van de vorige eeuw heeft de creativiteit van een illustrator en/of schrijver de zwarte knecht geïntroduceerd.

Het is een eeuwenoud adagium in de kunst dat 'varietà' het product ten goede komt. Een goed *verteller* weet dat een boeiend verhaal om meerdere – liefst contrastrijke – personages vraagt. In de *schilderkunst* werd het contrast in huidskleur tussen blanke en donkere mensen al vroeg gebruikt om het schilderij te verleendigen. In de loop van de zestiende eeuw ontstond het motief van de Moor: de kleine zwarte bediende die het trotse sieraad uitmaakte van zovele rijke huizen. Op portretten werd het Moortje veelvuldig afgebeeld. Enerzijds om de statusverhogende werking die ervan uitging (de rijk uitgedoste Moor gold als symbool van weelde). Anderzijds vanwege de decoratieve waarde. Met de toevoeging van zo'n donkere, kleurrijk geklede page werd in meerdere opzichten aan de eisen van varietà voldaan.

Ook Nederland voegde zich in de internationale mode en heel wat rijke kooplieden, adellijke personen en gouverneurs van koloniën lieten zich met een Moortje afbeelden. De zwarte pages vormden niet het minste deel van het schilderij. Hun functies stonden het dragen van mooie kleding toe. Zij verrichtten lichte werkzaamheden in huis (afb. 13) of fungeerden als paardenknecht (afb. 14).

De knecht die in de eerste helft van de negentiende eeuw aan Sint-Nicolaas wordt toegevoegd, past naar gedrag en uiterlijk in de traditie van de page in de schilderkunst. Hij is bijzonder gekleed, hij is gediensig en zijn uitstraling is zonder meer vriendelijk. Noch in de versjes, noch in de plaatjes wordt hij als boeman afgeschilderd. Als er gestraft moet worden, doet Sint-Nicolaas dat wel. De donkere huidskleur wordt niet uitgebuit als bangmakend element. Bedwongen harstochten, noch getemd wild gedrag zijn aan de orde. Er wordt geen macht (Sint-Nicolaas) tegenover onmacht (de knecht) gesteld³⁰.

Het is goed denkbaar dat de onbekende illustrator/schrijver van het eerste Sint-Nicolaasboekje zijn inspiratie heeft opgedaan bij schilderijen waarop zo'n mooi aangeklede page te zien was. Vanuit zijn kunstenaarschap zal hij zich van het belang van afwisseling bewust geweest zijn. En was Sint-Nicolaas niet ook een voorname, welgestelde heer? Een luxe zwarte page paste uitstekend bij dat imago.

Onderzoek naar zwarte pages in de schilderkunst leverde interessant vergelijkingsmateriaal op. In de in 1800 voor het publiek geopende ‘Konst-Gallery’ op Huis Ten Bosch hing bijvoorbeeld “een Dame in t’ Amazone door Mytens”. Het portret stelde Maria, Prinses van Oranje voor, jongste dochter van Frederik Hendrik (afb. 15). Maria vult de linkerhelft van het beeldvlak, de rechterhelft wordt ingenomen door een jonge Moor die een schimmel bij de teugels houdt. Wanneer op de plaats van de prinses een bisschop zou staan, zou het tafereel onmiddellijk aan het Sint-Nicolaasfeest doen denken. Uiteraard blijft het onzeker wat de illustrator gezien kan hebben. Of hij het schilderij van ‘Een onbekende heer te paard’ (Jan Baptist Weenix of Jan van Rossum) kende, is natuurlijk de vraag. Maar nog meer dan bij het portret van Maria, Prinses van Oranje, geldt hier dat het met één enkele ingreep in een ‘Sint Nicolaas en zijn knecht’ te herscheppen zou zijn (afb. 16,17).

Het is duidelijk dat sommige schilderijen in aanmerking kunnen komen als inspiratiebron voor het beeld van Sint-Nicolaas en Zwarte Piet. De schilderkunstige beeldtraditie van de zwarte page – met name in de rol van paardeknecht of staande naast zijn gezeten heer – zet zich voort in het eerste boekje (NBLC) over Sint-Nicolaas en zijn knecht. Een curieus detail op het schilderij van Michiel van Musscher (afb. 18) verdient nadere aandacht. Naast een spiegel hangen tegen de achterwand enkele wapens. Het onderste geweer wordt gebruikt om weer andere zaken aan te hangen. De afgebeelde voorwerpen zijn goed in verband te brengen met de functie van de voorgestelde: Thomas Hees was voor de Staten-Generaal gedetacheerd in Noord-Afrika. Merkwaardig genoeg zien we eenzelfde geweer aan de muur achter Sint-Nicolaas in het NBLC-boekje (vergelijk afb. 12). Hoewel er nu ook kinderspeelgoed aan het wapen hangt, is het geweer in deze context toch niet te verklaren zonder met een schuin oog naar de compositie van Musscher te kijken.

Ik ben mij ervan bewust dat de geschetste overeenkomsten, hoe suggestief ze ook mogen zijn, door hun beperkte aantal nog onvoldoende bewijskracht hebben. Nader onderzoek is zeker geboden.

Conclusie

In de tweede helft van de negentiende eeuw blijkt de combinatie Sint-Nicolaas en Zwarte Piet een vast gegeven te zijn geworden. Op dat moment hebben in Duitsland de nieuwe theorieën over de achtergrond van Sint-Nicolaas en zijn knecht al vorm gekregen. In Nederland wordt de zwarte bediende van Sint-Nicolaas zonder meer volgens de Duitse zienswijze geïnterpreteerd. Verwijs doet dat in 1863 nog heel voorzichtig. Brom is in 1898 veel uitgesprokener: voor hem is het een uitgemaakte zaak dat de knecht van Sint-Nicolaas zijn oorsprong heeft in de Germaanse mythologie. Als in 1931 Meisen zijn invloedrijke verweerschrift opstelt en in de knecht de *duivel* wenst te zien, is de aanwezigheid van Sint-Nicolaas’ hulpje in de Nederlandse kinderboeken geconsolideerd. Hij luistert nu ook naar een naam: Zwarte Piet. Piets optreden was in de tussenliggende periode hardvochtiger geworden. Hij had, om de goedheiligman te ontlasten, de meer onaangename kantjes van diens taak overgenomen: het dreigen, het zwaaien met de roe. Zijn optreden past

nu (op het eerste gezicht) meer bij de rol die Meisen voor hem in gedachten had, de rol van de kwaaiige, weerbarstige tegenspeler van de *goede* heilige. Meisens uitvalsbasis was Duitsland. Hij heeft slechts ter adstructie van zijn opvattingen zijdelingse uitstapjes gemaakt en dacht in ons land al snel te vinden wat hij zocht.

Op een vervlechting van deze meningen zijn, zoals hiervóór aangegeven, de huidige opvattingen gebaseerd. Maar was er nu zo veel aanleiding de Nederlandse zwarte knecht te belasten met een zo betekenisvol verleden? Er is, zoals hiervoor aangetoond, vóór de negentiende eeuw geen knecht en ook geen aanzet ertoe waar te nemen. Het lijkt dus al met al onredelijk in verband met Zwarte Piet van een eeuwenoude traditie te spreken. De heilige Nicolaas heeft zijn jaarlijkse tweezijdige bezigheid: het belonen van brave kinderen en het bestraffen van de stoute, eeuwenlang op eigen kracht verricht. De toevoeging van een zwarte knecht lijkt veeleer het gevolg van een, vrij recente, cultuurdaad die een toevalstreffer bleek te zijn.

De prentkunst (waar de traditie van Sint-Nicolaas te paard levend werd gehouden) heeft wellicht de beslissende bijdrage geleverd in het ontstaan van de knecht. Daarna was het de schilderkunst (en wel de portretkunst met het motief van de negerpage) die het beeld van Zwarte Piet bepaalde.

New light on Zwarte Piet. An art historic answer on the question on the origin of Zwarte Piet

This article offers new insight into the question relating to the origin of Zwarte Piet, the black page who traditionally accompanies the legendary Sint-Nicolaas on his visit to the Netherlands each December.

It is generally assumed that the character of the black page formed part of an age-old tradition encompassing both Christian and pagan elements. This assumption, however, gives rise to some significant and hitherto unanswered questions about the cultural significance of his colourful appearance as well as the total absence of historical documentation supporting his existence.

Although there are numerous written descriptions of Sint-Nicolaas, it appears that nothing was written about his black page until well into the nineteenth century. An iconographic study reveals the same discrepancies; sufficient visual material on Sint-Nicolaas and the festivities surrounding his feast day, but no sign of a page, black or otherwise, until the nineteenth century. In light of this, it seems most unlikely that a black page formed part of the centuries-old Dutch tradition. It would appear that the figure of Zwarte Piet was a creation of the nineteenth century.

The earliest illustration of Sint-Nicolaas in the company of another person is on a children's print that dates from around 1800. The poem accompanying the print refers to that man as his page. The print was taken from an already existing wood block of two distinguished Dutch gentlemen, one on horseback and one standing beside him. The well-known figure of Zwarte Piet in his exotic and colourful suit first appeared in a children's book dating from the first half of the nineteenth century.

This article puts forward the suggestion that the representation of Sint-Nicolaas' assistant as a black page was inspired by the many portraits of black pages that were to be found throughout Europe in the seventeenth and eighteenth centuries. This vision of the origin of the character of Zwarte Piet was reached on the basis of a study of iconography and is not based on mythology or Christian tradition.

1. Jan Steen, *Sinterklaasfeest*, ca. 1663-1665, Rijksmuseum Amsterdam, foto Rijksmuseum Amsterdam

2. Koekprent, privé-collectie, foto collectie Schilstra no. 751, P.J. Meertens-Instituut Amsterdam

Op Kinderen ziet dees Sint Nicolaas

Ons Nicolaas Goet Veplyg Man /
Die van zyn Paard niet komen kan.

3. Centsprent (detail), J. Kannewet no. 96, achttiende eeuw, Fries Museum Leeuwarden

SINT NIKOLAAS.

Te Amsterdam, by B. KOENE, Boekdrucker, in de Boomstrat.

4. Centsprent, *Sint Nikolaas*, B. en S. & W. Koene, begin negentiende eeuw, Rijksprentenkabinet Amsterdam

5. Centsprent (detail), Broese & Comp. no. 14, negentiende eeuw, N.O.M. Arnhem

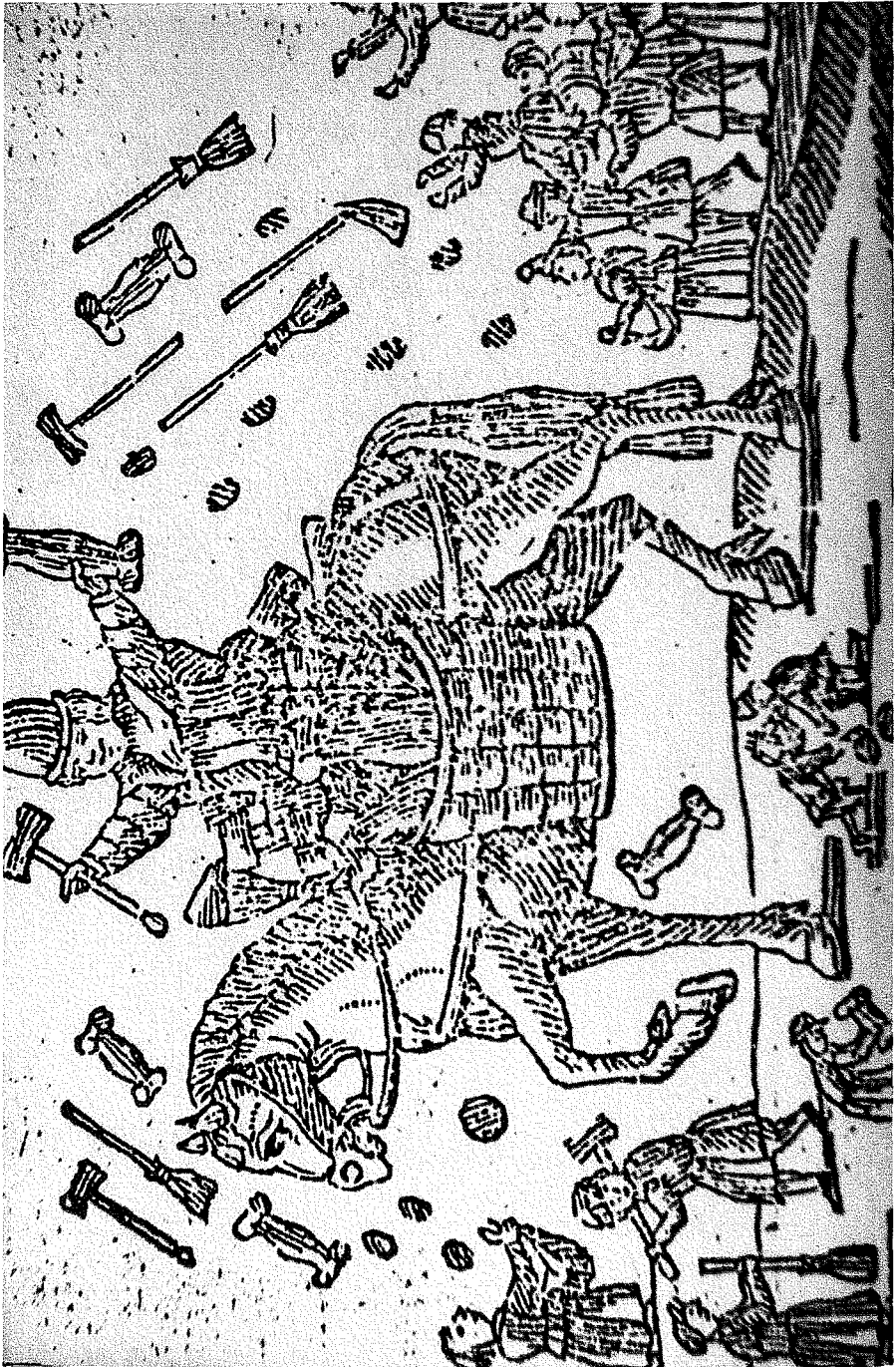

Sint NICOLAAS die spoelt den Baas,
By Kinderen en by Menschen,
Hoe veel verlangen 'er na dien Klaas,
Welke altyd om hem wenschen.
De Kinderen die met lust en vlyt
Him best doen om te leeren,
Die loont hy met veel zoenigheid,
En ook met mooie Kleeden.
Zyn Knaecht lykt zelfs wel een Kaptein,
Dien hy lust geeft te zoeken.
Waar zoete of stout Kinderen zyn,
Die hy dan komt bezoeken.

d'Een brengt hy een Gardt, en d'ander wech
Een Boek, om braaf te leeren:
De Kinderen die hun Ouders zeer
Gehoorzaam zyn, wil hy vereeren:
Met Sock, Banket en Lekkerij,
Een Pyn om niet te speeten,
Vred' ander goed geeft hy daarby,
Wien zou die dan verveeten?
Daarom, Kinderen! leere met vlyt,
Gehulpe zoud' wel uw Boeken,
Dan zal Sint NICOLAAS altyd
U met zyn gunst bezoeken.

Gedrukt by de Erve de Weduwe JACOBUS VAN EGMONT, op de Reguliere Breedstraat, te Amsterdam.

7. *St. Nicolaes Almanach voor het schrikkeljaar 1780* ('s-Gravenhage 1780), U.B. Amsterdam

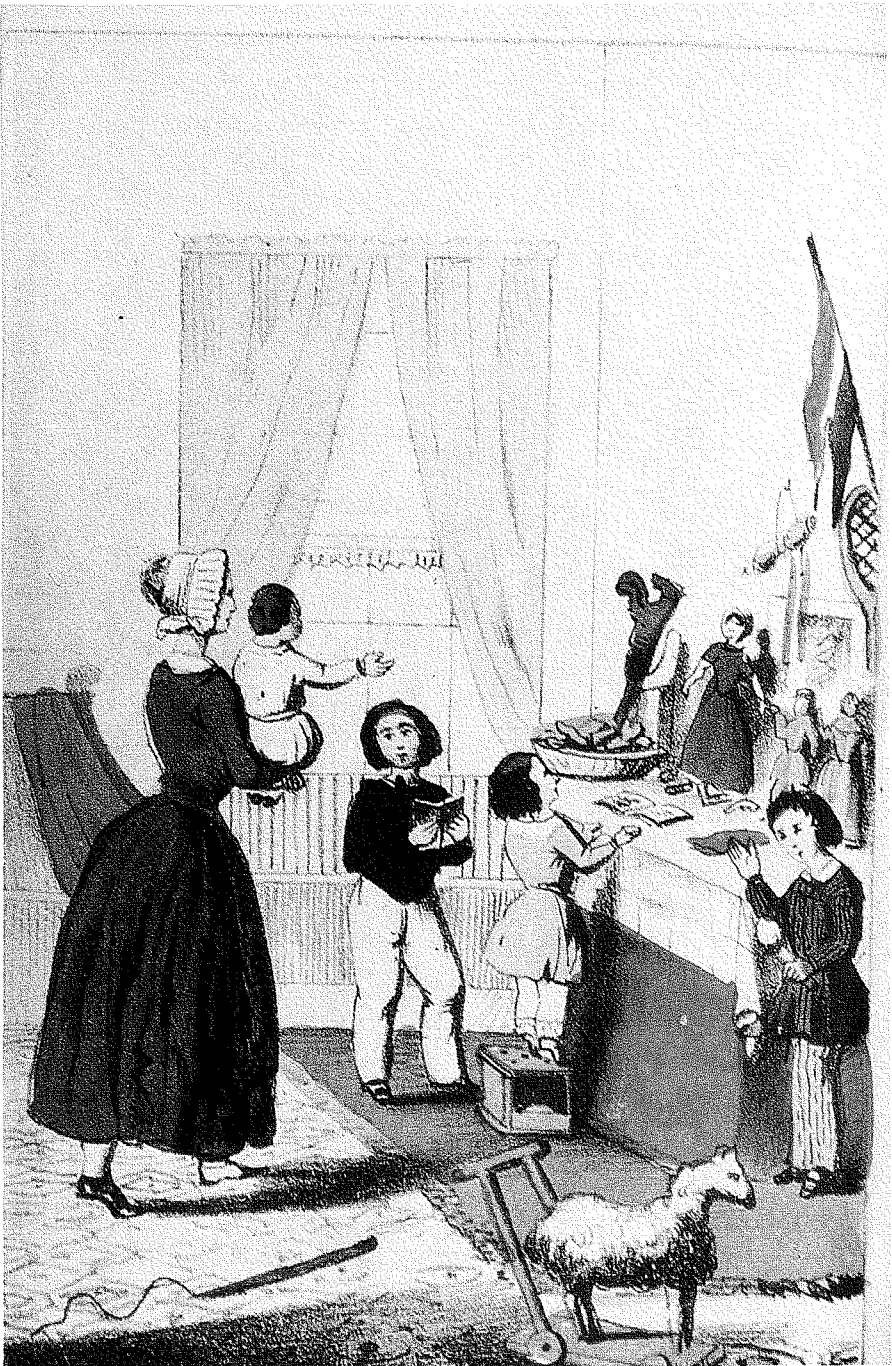

St. Nicolaas Avond. 1800.

8. Simon Krausz, *St. Nicolaas Avond*, eind achttiende, begin negentiende eeuw, privé-collectie

9. Jan Schenkman, *Sint Nicolaas en zijn knecht* (Amsterdam 1850), privé-collectie

10. [Toegeschreven aan:] Jan Schenkman, [Veronderstelde titel:] *Sint Nicolaas en zijn knecht* (tweede kwart negentiende eeuw), N.B.L.C. Den Haag

11. [Toegeschreven aan:] Jan Schenkman, [Veronderstelde titel:] *Sint Nicolaas en zijn knecht* (tweede kwart negentiende eeuw), N.B.L.C. Den Haag

12. [Toegeschreven aan:] Jan Schenkman, [Veronderstelde titel:] *Sint Nicolaas en zijn knecht* (tweede kwart negentiende eeuw), N.B.L.C. Den Haag

13. Eglog van der Neer, *De brief*, 1682, Richard Green Gallery Londen

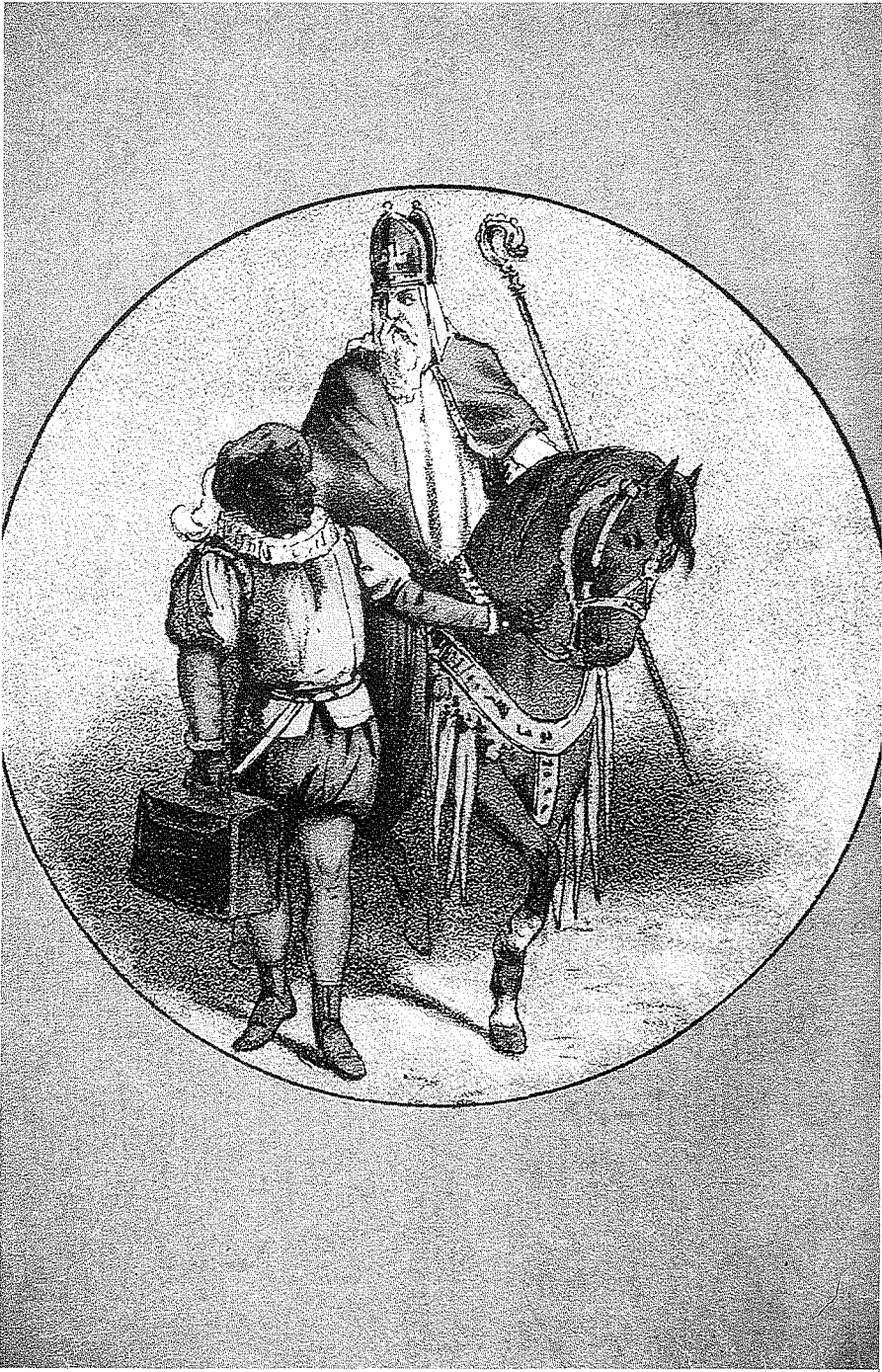
14. Anoniem of C.M.van Clifford, *Fred. van Reede*, zeventiende eeuw, privé-collectie, foto I.B. Den Haag

15. Jan Mijtens, *Maria Prinses van Oranje*, zeventiende eeuw, Willem V-zaal Den Haag, foto Mauritshuis Den Haag

16. Jan Baptist Weenix of Jan van Rossum, *Een onbekende heer te paard*, zeventiende eeuw, privé-collectie, foto R.K.D. Den Haag

17. Jan Schenkman, *Sint Nicolaas en zijn knecht* (Amsterdam 1865), privé-collectie

18. Michiel van Musscher, *Thomas Hees*, 1687, Rijksmuseum Amsterdam, foto Rijksmuseum Amsterdam

* Drs Eugenie Boer-Dirks (1947) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en Kunstgeschiedenis. Op beide terreinen houdt zij zich bezig met Sint-Nicolaas. Zij publiceerde over het onderwerp (meest recente titel: *Sint-Nicolaas, een levende legende. Muurschilderingen in de Nicolaaskerk* (Amsterdam 1992)) en richtte in 1989 in het Letterkundig Museum te Den Haag een tentoonstelling in onder de titel: *Sint-Nicolaas in de Nederlandse letterkunde*.

1. Van Hengel 1831, 779.
2. Verwijs 1863, 40.
3. Brom 1898, 71, 73.
4. Meisen 1931, 434.
5. Metken 1966, 64; Jones 1978, 310-312; De Jager 1981, 144-147; Méchin 1982, 76; Ghesquiere 1989, 82. Afgezien van de genoemde opvattingen, kunnen we hier en daar de volgende voorstellen met betrekking tot de donkere kleur van Zwarte Piet tegenkomen: het roet van de schoorsteen heeft hem zo zwart gemaakt; hij is de zwarte god van de warme aarde (naast de witte god van het ijs en het water); hij is de smid Sartou uit Indogermaanse sagen; hij is een maanmythologisch wezen, de personificatie van de donkere (niet zichtbare) maan in wie op die manier het vreesaanjagende van de donkere nachten wordt weerspiegeld.
6. Ter Gouw 1871, 256.
7. Ghesquiere 1989, 82.
8. Brandhorst 1985, 67.
9. Brandhorst 1985, 77.
10. Doormink-Hoogeraad 1987, 29.
11. Meisen 1931, 429.
12. Verwijs 1863, 26-27.
13. Van de Graft 1907-1908, 226.
14. Sceperus 1658, 183-186.
15. De datering van koekprenten is moeilijk. Wanneer ze versleten waren, werden ze gewoon nagesneden. De meeste bewaard gebleven planken stammen dan ook uit de achttiende en negentiende eeuw. Van de Graft (1928, 380) meent op basis van de kostuums dat de oudste Sint-Nicolaasplanken tot de vijftiende eeuw teruggaan. Voorbeelden geeft ze jammer genoeg niet.
16. Schilstra 1985, 133-134.
17. Schilstra 1974, 47.
18. Helemaal gek bleek de overheid toch ook niet: de voorschriften werden aangescherpt. In een Utrechtse keur van 1655 wordt gesteld dat tussen één en acht december de verkoop van allerlei koekwerk verboden was, met name de "ruyters"! (Schilstra 1974, 48).
19. Schotel 1873, 287-288.
20. In Duitsland heeft de Reformatie aanmerkelijk rigouzeuzer ingegrepen in de Sint-Nicolaasvieringen. De heilige Nicolaas ging gedwongen ondergronds. Hij voegde zich bij de grote hoeveelheid kleurrijke figuren die het volksgeloof al kende en nam, meer dan tevoren, allerlei trekken van hen over (zie Kohler 1959, 61-68).
21. Grabner 1792, 196.
22. Reeser 1967, 178.
23. Van Hengel 1831, 774-776.
24. Mensinga 1852, 196.
25. De Génestet 1849, 132-133.
26. Van Schaick 1852, Agatha 1866, *St. Nicolaas' reis door Nederland* 1876, Bos ca.1890, Tiemersma 1895.
27. Koopmans van Boekeren 1883, 3.
28. Tegen het begin van de twintigste eeuw blijkt de oorspronkelijk zo vriendelijke bediende tot een grimmig type uitgegroeid te zijn, mogelijkerwijs als tegenwicht voor Sint-Nicolaas die juist steeds goed-

aardiger werd. Maar wellicht hebben ook de Duitse theorieën (inmiddels bekend in Nederland) over de achtergrond van de knechtfiguur bij de omvorming van het personage een rol gespeeld.

29. In de oudere Nederlandse prentkunst zijn meerdere voorbeelden aan te wijzen van vorsten te paard die door een Moorse bediende begeleid worden. Uit 1526 stamt Jan Swarts portret van Soleiman de Grote. Van een iets eerdere datum, ca. 1520, is een houtsnede van Karel V bekend, vervaardigd door een onbekende meester.

30. In deze tijd waren de ideeën van Grimm hier nog niet bekend. Het rustige gedrag van de knecht geeft ook geen aanleiding hem met uit de folklore bekende kinderschrikfiguren in verband te brengen.

- Agatha, *Sint Nicolaas in 't land* (Alkmaar [1866])
- Bos, F.G., *Groot St. Nicolaasboek* (Groningen [ca.1890])
- Brandhorst, J., *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek* (Den Haag 1985)
- Brom, G., 'Boekbeoordeling. St. Nicolaas, zijn feest en gebruiken', *De Katholiek* 113 (1898) 62-88
- Doornink-Hoogeraad, M.M., *Gids Walburgskerk en Librije* (Zutphen 1987)
- Génetet, P.A. de, *Eerste gedichten* (Amsterdam 1852)
- Ghesquiere, R., *Van Nicolaas van Myra tot Sinterklaas. De kracht van een verhaal* (Leuven/Amersfoort 1989)
- Gouw, J. ter, *De volksvermaken* (Haarlem 1871)
- Grabner, J., *Brieven over de Vereenigde Nederlanden* (Haarlem 1792)
- Graft, C.C. van de, 'Verbod tegen St.-Nicolaasviering', *Volkskunde* 19 (1907-1908) 225-226
- Graft, C.C. van de, 'Sinterklaasprenten', *Elseviers geïllustreerd maandschrift* 38 deel 76 (juli-dec. 1928) 375-382
- Hengel, W.A. van, 'Sint-Nikolaas en het Sint-Nikolaasfeest', *Archief voor kerkelijke geschiedenis* 3 (1831) 753-798
- Jones, Ch., *Saint Nicholas of Myra, Bari and Manhattan. Biography of a legend* (Chicago/London 1978)
- Jager, J.L. de, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities* (Utrecht 1981)
- Kohler, E., *Martin Luther und der Festbrauch* (Köln 1959)
- Koopmans van Boekeren, R., *Strooiavonden* (3de druk, Leiden [1883])
- Méchin, C., *Sankt Nikolaus* (Saarbrücken 1982)
- Meisen, K., *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande* (Düsseldorf 1931)
- Mensinga, J.A.M., 'Het St. Nicolaasfeest', *Het Leeskabinet voor 1852* IV, 192-202
- Metken, S., *Sankt Nikolaus in Kunst und Volkbrauch* (Duisburg 1966)
- Reeser, H., *Het dagverhaal van H. C. Andersens bezoeken aan Amsterdam*. Vertaald en toegelicht door H. Reeser, *Amstelodamum*, jaarboek 59 (1967) 149-192
- Sceperus, J., *Geschenck op geseijde Sint Nicolaes Avont* (Gouda 1658)
- Schaick, C. van, *Sint Nicolaasvertellingen voor de jeugd* (Schiedam 1852)
- [Toegeschreven aan:] Schenkman, J., [Veronderstelde titel:] *Sint Nicolaas en zijn knecht* (tweede kwart negentiende eeuw)
- Schenkman, J., *Sint Nicolaas en zijn knecht* (Amsterdam [1850])
- Schilstra, J.J., *Koekplanken* (3de druk, Bussum 1974)
- Schilstra, J.J., *Prenten in hout* (Lochem 1985)
- Schotel, G.D.J., *Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes* (Haarlem 1873)
- Schrijnen, J., *De H. Nikolaas in het folklore* (Roermond 1898)
- St. Nicolaes Almanach voor het schrikkeljaar* ('s-Gravenhage 1780)
- St. Nicolaas' reis door Nederland* [1876]
- Tiemersma, H.J., *Sint Nicolaas* (Groningen 1895)
- Verwijs, E., *Sinterklaas* ('s-Gravenhage 1863)